

En resa genom Europa:

Ideologi & byggnad

Klassisk stalinistisk gotik i Warszawa (eller Stalinkrokaner som somliga säger), märkliga arbetarbostäder i Wien – den kilometerlånga längan i varma färger för femtusen personer – och Nowa Huta utanför Krakow som skulle bli en socialistisk mönsterstad. Om nu inte människor hade varit lite svårare att forma än hus...

Per Leander tittar på städer och hus i Europa. Och minns historien bakom.

Är Bratislava en huvudstad eller fortfarande en småstad? Och varför växer det upp så många monument över påven och den gamle högernationalistiske diktatorn Piłsudski i Polen?

Det blev en annorlunda resa.

Arbetarboende

Från Bratislava till Minsk – via R

På Slavin-berget reser sig det mäktiga sovjetiska segermonumentet från 1945 så att det syns över hela Bratislava, Slovakiens huvudstad. Det är kanske den brantaste backe jag nånsin gått upp för. Det börjar regna precis när Anders och jag kommer upp, och vi tar skydd under monumentet som påminner om ett grekiskt tempel med sina marmorpelare. Vi ser ut över de mörkgröna bergen och staden där nedanför medan blixterna klyver himlen.

Sedan Tjeckoslovakiens delning 1993 har Bratislava ännu inte lyckats uppnå någon riktig huvudstadskänsla. Det är fortfarande en småstad som ligger där vackert inklämd mellan Karpaternas sluttning och Donaus strand. Framför det nybyggda slovakiska parlamentet finns en staty över reformkommunisten Alexander Dubcek.

Nästa morgon skiner solen. Donau är översvämmad och alldeles brun. Vattnet rusar fram. Det gamla Bratislava ligger på norra sidan av floden. Vi går över Nya bron till den modernare stadsdelen Petržalka, en gigantisk labyrintlik betongförort. I min guidebok står det: "Kommunistregimen byggde dessa bostäder på 70-talet då tusentals människor flyttade till staden från landsbygden under industrialiseringen. Det är på sätt och vis en intressant sevärdhet då det utgör det kanske värsta exempel på kommunistisk arkitektur i hela Slovakien".

Jag förstår inte hur man kan skriva så nedlåtande. Folk behövde ju bostäder och det är inget fel på husen. Dessutom påminner det en hel del om min egen betongförort hemma i Stockholm.

Sydvästerut är landskapet alldeles fyllt med vindkraftverk. Vad progressiva slovakerna är, tänker vi, tills vi inser att det är Österrike vi ser där borta.

Tåget från Bratislava till Wien tar mindre än en timme. Jakob kommer åtta timmar förseiad med tåget från Frankrike.

Vi ska hälsa på Agnieszka som vi lärde känna när vi alla bodde på Moskvas universitet 2008. Agnieszka är polack men bor i Wien där hon har fått jobb som forskarasistent på Handelshögskolan, alternativekonomiska avdelningen. Hennes professor heter Joachim Becker.

- Han är också socialist, säger hon. Jag bläddrar i en bok han har skrivit, Anatomie der Sozialismen Wirtschaft, Staat und Gesellschaft, och gissar att han är socialdemokrat.

Agnieszka bor i närheten av Lassallestrasse, en stor gata uppkallad efter Ferdinand Las-

salle. Det finns också en Marxgasse i Wien, och när jag hittar Friedrich-Engels-Platz på kartan tvingar jag med alla på en timmes irrande promenad i spöregn tills vi hittar torget i Wiens norra utkanter. Men det fanns tyvärr ingen staty över Engels att titta på.

Däremot finns det i centrala Wien ett pampigt sovjetiskt segermonument från 1945, mitt bland alla gamla habsburgska kejsarpalats och gyllene fontäner. Statyn med Röda armésoldaten håller upp en sköld med hammaren och skäran, och sockeln är prydd med förgyllda Stalincitat. På många håll i Östeuropa har dessa historiska monument tyvärr rivits ner – men Österrike led aldrig under något stalinistiskt förtryck.

Det var ingen långvarig sovjetisk ockupation, och därför blev Röda arméns intåg i Österrike en verklig befrielse för folk, säger Viktoria. Hennes morfars far deltog som soldat vid invasion av Sovjetunionen. Han blev sårad vid Stalingrad, skickades hem och överlevde kriget.

Wien är på många sätt en lysande röd stad mitt i det i övrigt så konservativa Österrike. Sedan 1919 har Wien styrts av socialdemokraterna, med undantag för de elva åren 1934-1945 av austrofascism och nazism.

Redan 1919 började staden kallas för Rotes Wien, och långt innan den svenska välfärdstaten hävdades som en tredje väg mellan kapitalism och kommunism, hade Wien börjat framstå som just ett sådant alternativ. Socialdemokraterna införde åtta timmars arbetsdag, arbetslöshetsersättning, fri sjukvård, daghem och barnbidrag. Man skulle bygga socialismen med demokratiska reformer istället för revolution. Austromarxism kallades det.

Men högern hade ingen större respekt för demokratin, och eftersom staten förblivit gediget borgerlig med sin polis, domstol och militär, kunde man helt enkelt förbjuda det socialdemokratiska partiet och upprätta en fascistisk diktatur, som absorberades av Hitlers Nazityskland genom Anschluss 1938.

Det största avtryck socialdemokratin har satt på Wiens stadsbild, utöver gator och torg med coola namn, är de imponerande välbyggda arbetarostäderna – Gemeindebau – som finns lite överallt och som är något helt annat än den svenska allmännyttans tråkiga betongförorter.

Vi åker och tittar på Karl-Marx-Hof som är det präktigaste exemplet på Gemeindebau. Det stod färdigt 1930 med lägenheter för över

Människorna var inte lika lätta att forma som byggnaderna.

femtusen boende, och den över en kilometer långa huslängan gör Karl-Marx-Hof till världens längsta bostadshus. Fasaden är målad i varma färger: gult, rött och blått, och byggnaden är omgiven av parker med fontäner och skulpturer.

Arkitektoniskt påminner Karl-Marx-Hof om en borg, och här utspelade sig också ett stort slag mellan fascisterna och socialisterna

under det österrikiska inbördeskriget 1934. Men till sist var arbetarna tvungna att hissa den vita flaggan över Karl-Marx-Hof. Det finns en minnestavla över de boende som avrättades av fascisterna.

Vi tar tåget upp genom Tjeckien till Polen. Kraków är en mycket vacker stad med en trots kriget bevarad historisk stadskärna. Men jag är mest intresserad av Nowa Huta, den fabriks- och arbetarstad som kommunisterna började bygga 1949 i anslutning till Kraków. Det är elegant stalinistisk arkitektur med breda raka gator och stora torg; moderna och bra bostäder som skulle göra Nowa Huta till en socialistisk mönsterstad.

Men människorna var inte lika lätta att

Bostäder

Röda Wien och Nowa Huta

forma som byggnaderna. Arbetarna ville ha en kyrka och 1960 utbröt kravaller efter att befolkningen rest ett stort träkors i Nowa Hutas centrum. 1966 fick de i alla fall sin kyrka. På åttiotalet blev Nowa Huta ett av de starkaste fästena för den fria fackföreningen Solidarnosc.

På Lenintorget, eller Ronald Reagans torg som det heter numera, går vi in på en mjölkbar och äter billig bigos. Mjölklarerna som serverar frukost, lunch och middag till självkostnadspris är storkök som blivit kvar från socialisttiden.

– Vi hade socialism i femtio år, nått bra måste vi i alla fall ha fått ut av det, säger Agnieszkas storasyster Ula. Men frågan är hur länge EU kommer att acceptera dessa icke-mark-

nadsekonomiskt anpassade restauranger.

Överallt i det nya Polen har det rests monument över marskalk Piłsudski och Johannes Paulus.

Att polackerna gillar sin påve kan jag förstå; den högnationalistiske diktatorn Piłsudski har jag svårare för. Men han har lyfts fram av högerkrafterna som en nationell anti-kommunistisk symbol och hyllas för att han besegrade Röda armén vid slaget om Warszawa 1920. Att det var Piłsudski själv som började kriget mot Sovjet talar man mindre om, men 1919 invaderade den polska armén Ukraina som Piłsudski ville göra till en del av sitt planerade storpolska rike. Efter att Budjonnyjs röda ryttararmé besegrat polackerna i Kiev

Den över en kilometer långa huslängan gör Karl-Marx-Hof till världens längsta bostadshus.

valde bolsjevikerna att följa efter den flyende polska armén för att göra slut på Piłsudski en gång för alla.

Krigskommissarie Trotskij var emot ett fortsatt krig med Polen, men Lenin som övertalats av de polska kommunisterna att

Wien är på många sätt en lysande röd stad mitt i det i övrigt så konservativa Österrike.

Röda armén skulle välkomnas som befriare, förespråkade en marsch mot Warszawa. Men framme vid Warszawa var det polska motståndet så hårt att ryssarna insåg att de inte var välkomna och drog sig tillbaka.

Piłsudski kunde nu framställa sig som en stor patriotisk hjälte som räddat Polen. Hade ryssarna istället låtit honom fly ifred från Kiev med svansen mellan benen, skulle han ha kommit hem som en förlorare och det är troligt att han hade haft svårare att behålla makten.

När Röda armén under Stalins ledning kom tillbaka till Polen tjugo år senare struntade man i om man var välkomna eller inte.

Framför järnvägsstationen i Warszawa reser sig det mäktiga Kulturpalatset i klassisk stalinistisk gotik, nära besläktat med de sju Stalintornen i Moskva varav universitetet är det största. En del tycker att de är fula i sin tunga dystra stil. Själv älskar jag de här pampiga byggnaderna. Ingen kan i alla fall påstå att de moderna skyskraporna som smällts upp respektlöst nära Kulturpalatset skulle vara finare.

Warszawa totalförstördes systematiskt av tyskarna mot slutet av andra världskriget som hämnd för Warszawaupproret 1944. I takt med att Röda armén närmade sig Warszawa hade staden rest sig mot nazisterna, vilket de också fått uppmaningar om från sovjetisk radio. Många av dem som nu kämpade hade aldrig hållit i ett vapen förut; också kvinnor och barn deltog i upproret.

Men tragiskt nog kom de sovjetiska trupperna inte till undsättning, utan stannade på andra sidan floden Wisła under de två månader som striden rasade och Warszawa förblödde. På så sätt slog Stalin två flugor i en smäll: dels försvagades tyskarna, och dels krossades den sista livskraften i Warszawa vilket skulle underlätta för Stalin att lägga under sig Polen. Tvåhundra tusen Warszawabor dog under eller avrättades efter upproret. Sen gick Röda armén över floden och gjorde slut på tyskarna.

Bara en stadsdel överlevde kriget: Praga på östra sidan Wisła. Det var här Röda armén stod och väntade ut Warszawaupproret. Anders och jag får gå ensamma över bron till Praga för Agnieszka vägrar att följa med:

– Det är ett mycket farligt område, säger hon och är orolig att vi ska bli nerslagna och rånade. Senare på kvällen när vi är tillbaka och tar en öl får vi veta varför hon är så rädd för Praga. Hon har barndomsminnen från kaoset under 1990-talet när folk rånades och mördades nästan dagligen, och hon berättar om hur fascistiska ungdomsgäng drog runt och slogs. Det var andra tider då, men Praga är fortfarande den fattigaste och slitnaste delen av Warszawa.

Agnieszkas föräldrar bor i den lilla staden Minsk Mazowiecki en bit utanför Warszawa. Mamman dukar upp ett enormt middagsbord. De stekta pirogerna med källyfyllning är fantastiska. Pappan är gammal ingenjör och arbetade vid stora sovjetiska byggprojekt, bland annat i Irak på 1980-talet. Han är mycket arg på amerikanerna som nu har bombat sönder allt.

Nästa morgon åker vi bil från Minsk till den lilla byn Janów Podlaski, precis på gränsen till Vitryssland, dit vi är bjudna på Marzenas bröllop.

Text och foto: Per Leander